

KAYITDIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI (1997)

Prof. Dr. Osman ALTUĞ*

ABSTRACT: Informal (also called underground, illegal or hidden) Economy can be defined as hiding the economic actions either by not using any document or using the inaccurate documents in order to keep them out of the formal economy. As a great part of Turkey's economy, the volume of informal economy has been increased significantly. To understand and solve the problems of our economy, this issue must be carried on the top of all other problems.

1. KAYITDIŞI EKONOMİNİN TANIMI

Kayıtdışı ekonomi; ya hiÇ belgeye bağlanmayarak ya da iğeriği gerĐeĐi yansıtmayan belgelerle, gerĐekleŐtirilen ekonomik olayın (alımsatım), devletten ve işletme ile ilgili öteki kiŐilerden (ortaklardan, alacaklılardan, kazanca katılan iŐçilerden vb.) tamamen ya da kısmen gizlenerek, kayıtlı (resmi) ekonominin dışına taŐınmasıdır.

Devletten ve/veya öteki kiŐilerden gizlenen ekonomik olayın gizlenmesine bazı haklı gerekĐeler (haksız vergi, rekabet gücü, istihdam yaratma vb.) gösterilebilir. GerekĐesi ne olursa olsun kayıtdışı ekonomi dünyanın hemen her yerinde nedenleri, oluşumu, boyutları ve sonuçları tartıŐılan kısacası **kağılamayan** çoğu ölkelerde ise kolayca **alıŐılan** bir gerĐektir.

Belirli bir amaca ulaŐmak için alınan önlemlerin tümüne "politika" denir. Ekonomik yaŐamda kapsamlı önlemler almak kudreti ise günümüzde devletin elindedir. Devlet;

a) Doğrudan ekonomik faaliyetlerde bulunarak,

b) Üretime, değişime (mübadele), fiyat oluşumuna, para değerine, milli gelirin daĐılıŐına vs. müdahale etmek suretiyle "ekonomi politikasını" iki yoldan uygular. Bu müdahaleler, özellikle ekonomik faaliyetlerin yasal yapısına (özel mülkiyet, ĐalıŐma özgürlüğü) ve üretim örgütlenmesine (özel sektör- kamu sektörü) yöneltilir. Gelir daĐılıŐı da fiyat kontrolü, vergi ve bütĐe yoluyla yine devletĐe etkilenir. Devlet, ekonomik yaŐama tüm müdahalelerini, "**milli gelirin arttırılması ve adil gelir daĐılıŐı**" amacına göre yönlendirip "**uyumlaŐtırmak**" zorundadır. Birbirleriyle uyumlu olmayan ekonomik önlemlerle başarılı bir "ekonomi politikası" uygulanamaz. Ekonomi politikalarını; devletin ekonomik yaŐama müdahale etmemesini öngören FerdietĐi-Liberal sistemle, üretim ve bölüŐüm iŐlemlerinin tamamını devletin eline vererek, toplumu bu şekilde yönetmeyi öngören "**komünizm**" arasında sıralamak mümkündür. Ancak her iki uçtaki ekonomik politikaların başarısı;

a) Kayıtlı ekonomik faaliyetler (resmi) ile

* M.Ü. İŞletme Bölümü BaŐkanı.

b) Kayıtdışı ekonomik faaliyetler (gayri resmi) arasındaki oranla ölçülebilir, kıyaslanabilir.

Bir ülkedeki ekonomik faaliyet hacmi, kayıtlı ve kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin toplamından oluşur. Ekonomi bir bütündür.

2. KAYITDIŞI - KAYITLI EKONOMİ REKABETİ VE SONUÇLARI

Bu matematik denklik içerisinde kayıtdışı ekonomi büyüdükçe, kayıtlı ekonomi küçülür, eş deyişle kayıtdışı ekonomi, kayıtlı (resmi) ekonominin rakibidir. Muhasebe bilminde birinci kural **"belgesiz kayıt olmaz"** kuralıdır. Kayıtdışı ekonomide, alış/satış belgeye (fatura) bağlanmadığı için ticari defter kayıtlarına da intikal etmez. Kayıtdışı ekonomik faaliyet, alan razı/satan razı şeklinde gelişir, alış/satışta hasıl olan kazanç (kâr) faturasız işlem olduğu için resmi kayıtlarda gözükmaz. Devlete işlem ya da kazanç (kâr) üzerinden ödenmesi gereken (KDV, Gelir/Kurumlar) vergiler, fonlar, harçlar da ödenmez. Devlet bir anlamda işletmelerin (alıcı/satıcı) en büyük ortağıdır. Alıcı ile satıcı faturasız işlem yoluyla, üçüncü ortak olan devletin vergi alacağını paylaşırlar ve devlete karşı başkaldırı içine girerler. Devlet, vergi alamayınca görevlerini borç olarak yerine getirmeye başlar, verginin yerini borçlanma alır. Aşırı borçlanma yüksek faizi, kamu açığını ve enflasyonu getirir. Kayıtdışı ekonomi, kayıtlı ekonomiyi boğmaya başlar. Kayıtdışı ekonomi, büyüdükçe kayıtlı ekonomi küçülür. Kayıtlı ekonominin küçülmesi vergisizlik demektir. Vergisizlik borçlanmayı, borçlanma faizi, faiz enflasyonu, enflasyon paradaki sıfırların artmasını, sıfırların artması yeni rejim arayışlarını getirir.

Büyük kupürlü banknotlar, kayıtdışı ekonominin en önemli aracıdır. Nakitle ödeme kolaylaştıkça, kayıtdışı ekonomi artar. Türkiye'de tedavüle çıkarılan büyük kupürlü banknotlar kayıtdışı ekonominin can damarıdır. Ödemelerin nakit yerine bankacılık sisteminin araçları (kredi kartı, çek, banka kartı, EFT vb.) ile yapılması kayıtdışı ekonominin kayıt altına alınması için şarttır. Bu ise, büyük kupürlü banknotlarla nakit ödeme kolaylığını önlemek ile, küçük kupürlü banknotlarla ödeme halinde ortaya çıkacak zorluk karşısında milleti kredi kartı vb. ödeme araçlarına yöneltmek ile gerçekleşir. Gelişmiş ülkelerde nakit, yerini diğer ödeme araçlarına bırakmış ve kayıtdışı ekonomi bu yolla büyük ölçüde kayıt altına alınmıştır. O halde paradan üç veya dört sıfır atmak yerine, kademeli olarak 1 milyonluk, 500 binlik ve 250 binlik banknotları tedavülden kaldırmak gerekir. Çünkü insanlar ödemelerin nakitle yapılması kolaylaştıkça, banka ödeme araçlarını kullanamazlar.

Kayıtdışı ekonomi ile mücadelede, iki temel amaç vardır:

- a) Ekonomiyi hamiline yazılılıktan kurtarmak,
- b) Ödemelerin nakit yerine banka ödeme araçları ile yapılmasını sağlamak.

Ekonomik faaliyeti nama yazılı belgelere dayandırmak, belge düzeni kurmak üzere Vergi Usul Kanununun mükerrer 241 ve 257. maddeleriyle Maliye ve Gümrük Bakanlığı'na yetki verilmiştir. (Ekonomiyi hamiline yazılılıktan kurtarma görevi M.G.B.'nindir.)

Ödemeleri nakit yerine banka ödeme araçları ile gerçekleştirmenin yolu ise büyük kupürlü para basmamak, basılanları ise tedavülden çekmektir. (Tedavülden çekme görevi ise T.C. Merkez Bankası'nındır.)

Vergisel anlamda kayıtdışı ekonomi; vergi kaçırma ve vergiden kaçınma güdüsü ile vergi idaresinin bilgi alanı dışında bırakılmış faaliyetlerin bütünüdür. Vergi kaçırma, yasalar uyarınca kendilerine vergi yüklenen gerçek ya da tüzel kişilerin, yine aynı yasalar da yer alan hükümlere uymamak suretiyle verginin hiç oluşmamasına ya da eksik oluşmasına neden olmalarıdır. Tanımdan da anlaşılacağı üzere, vergi kaçırma, yasal çerçeve dışına çıkmak, yasanın yüklediği ödevleri yerine getirmemek suretiyle gerçekleşen bir işlemdir.

Vergiler, devletin kamu giderlerini karşılamak üzere yükümlülerin ödeme gücüne göre ve yasaya dayanarak devlete (topluma) aktardığı ödeme güçleridir. Vergi, ödeyen bakımından bir yük, devlet açısından ise bir gelirdir. Bu açıdan, vergi kaçakçılığı bu yola başvuran kişilerin vergi yükünü azaltırken, devleti ise bir gelir kaybına uğratmaktadır. Vergi kaçırma, en başta, devletlerin en temel gelir kaynağı olan vergilerin eksik ödenmesi ya da hiç ödenmemesi suretiyle ilgili devletleri gelir kaybına uğratarak bütçe açıklarına yol açar.

İkinci olarak, vergi kaçırana faaliyet konusuna giren mal ve hizmetleri görece düşük bedelle satma olanağı vererek dürüst vergi yükümlüleri aleyhine haksız rekabet yaratır.

Üçüncü olarak, yükümlülerin vergi yükünü farklılaştırarak vergi eşitliğini zedeler.

Dördüncü olarak, üretim faktörlerinin uluslararası dolaşımını olumsuz yönde etkiler.

Uluslararası ilişkilerin gelişmesine koşut olarak uluslararası nitelik kazanan vergi kaçırma sorunu Avrupa Topluluğuna üye ülkeler açısından büyük önem taşımaktadır. Malların, hizmetlerin, işgücünün, sermayenin özgür dolaşımını engelleyen etkenlerin kaldırıldığı, dengeli rekabetin sağlandığı bir düzene ulaşmayı amaçlayan Avrupa Topluluğu açısından vergi kaçırma olgusu, sermaye hareketlerinin yönünü saptırmakta, rekabet koşullarını bozmakta, vergi eşitsizliğini yaratmakta ve ortak pazar işlemlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Türkiye’de kayıtdışı ekonominin boyutlarının artması Avrupa Ekonomik Topluluğuna kabulümüzü önemli ölçüde güçleştirmektedir.

Ekonomik hayatın dinamizmi önce işin gerçekleştirilmesini sonra belgelendirilmesini gerektirmiştir. Ekonomik yaşamın başlangıcında birebir alışveriş nedeniyle belgesizlik vardır, belgelendirme iş üzerinde hak edenlerin giderek çoğalması sonucu, işin getirisini (kazancı) işe katılanlar arasında kolayca paylaşırabilmek için gerekmiştir. İşin belgeye bağlanmaması işte payları olanların (devlet, ortak vb.) işteki paylarını işi gerçekleştirenlerce işin başında, iş esnasında ya da işin sonunda gasp edilmesine yönelik bir eylemdir, hep önce iş gelmiştir.

İşin gerçekleştirilmesi (kazancın elde edilmesi) sırasındaki hoşgörü kazancın paylaşılmasında ortaya çıkan güçlükler nedeniyle toplum genelinde “işe tepki”yi birlikte getirmiştir. Çünkü kimi kişiler kayıtdışı işlem sonucu elde edilen kazançtaki;

1. Devletin hakkını (Vergi),
2. İşçinin hakkını (Düşük ücret),
3. Müşterinin hakkını (Bozuk mal, Sahte ürün),
4. (varsa) Ortağının hakkını (Kâr payı)

vermeyerek, sebepsiz zenginleşmiştir. Sebepsiz zenginleşme, “yasalara uymayan kazanır, yasalara uyan fakirleşir” şeklinde yepyeni bir sosyo-ekonomik yaşam biçimini (Hak yiyen

kraldır) gündeme getirmiştir. Serbest pazar ekonomisi, hak yeme serbestisi değildir. Yüce Tanrı, Kuran-ı Kerim’de kullarına **“bana kul hakkıyla gelmeyin”** buyruğunu vermiştir. Vergi vermemek hak yemekle eş anlamlıdır. Öylesine bir kul hakkı ki, tek tek kimliği bilinmeyen tüm toplumun hakkını gaspın ne bu dünyada ne de ahrette izahı kabil değildir ve kamu hakkı yiyenin hesabı ahrete bırakılmadan bu dünyada görülmelidir.

Son yirmi yıldır kitle yayınlarının kayıtdışı ekonomiye ayrılan bölümlerinden büyük bir kısmı, bu olguyu, zevkli bir vergi memuru kandırma oyunu olarak tanımlamak suretiyle basite indirgeme eğilimi göstermektedir. Basit bir dolandırıcılık olayı kayıtdışı olayının tabii ki bir parçasıdır, ancak nüfusun bu kadar büyük bir kısmının kendilerini yasalar karşısında riske atmaya bu kadar hevesli olmaları çok daha ciddi anlamlar taşımaktadır. İnsanların kayda geçirmeden iş yapmayı tercih ettiği veya buna mecbur kaldığı durumlara giderek artan sıklıkla rastlanması, dünya ekonomisinde gerçekleşmekte olan esaslı bir değişime delalettir. 20.yy’ın temel gelişimlerinden biri tamamen tersine dönmektedir: Bir çok insan geniş ölçüde sosyal ve iktisadi güvenlik temin etsin diye devlet veya işçi sendikalarının eline bakmıyor artık. Yine hemen hemen herkes hayatını kazanmak için çalışıyor, ama iş’te şimdi giderek azalan bir güvence sistemi ile donatılmış durumdadır. Çeşitli sebeplerden dolayı, Amerika’da liberal demokratların, Avrupa’da ise sosyal demokrat veya sosyalistlerin hüküm sürdüğü son yirmi yılın ürünü olan işin ve işçinin koruma çerçevesi hızla daralmaktadır.

Bu değişimin bir bölümü, devlet ve sendika hareketlerinin kendisindeki krizlere bağlıdır: Bu akımlar bir çok eleştirmen tarafından analiz edilmiştir. En az dikkat edilmiş nokta ise insanların hayatlarını kazanma yöntemlerindeki değişim olmuştur. İlişkileri denetleyen ve işyerlerindeki standartları belirleyen kurumların zayıflamasıyla, geçim sağlama (ekmek parası) daha fazla bir belirsizlik ve oynaklık kazanmıştır. Çalışma, yapı itibarıyla giderek usulsüzleşmeye başlamıştır. Öyle ki geleneksel ekonomik faaliyet kategorileri artık yetersiz kalmaktadır. Bir çok usule uygun ve resmi olmayan işlerden, resmi kazancından ve diğer kaynaklardan edindiği gelirleri birbirine kattıkları için artık insanları kısaca **“ücretli”**, **“işsiz”** veya **“çalışmıyor”** şeklinde tanımlamak güçleşmektedir.

Kayıtdışı çalışanlar ve çalıştıranlar hükümetin incelemesinden kaçmak suretiyle devletin doğrudan yönlendirici işlevini altüst ederler ve vergi kaçırmak suretiyle de devlet geliriyle beslenen idari işleri bozarlar. Denetim ve buna bağlı yönetmeliklerden sıyrıldığı içindir ki ekonomik faaliyetler daha fazla risk ve oynaklık kazanır. Bu oynaklık, sermaye sahiplerince **“müteşebbislik”** olarak bilinen o kutsal uygulamayla, müdahaleden arındırılmış bir şekilde uğraşmalarına olanak tanıdığı için, bu kişilerce memnuniyetle karşılanan bir durum halini alabilir. Yaşamak için emeğini satmak zorunda olanların oluşturduğu, nüfusun daha büyük bir kesimi için ise bu cüretkar yeni dünya daha az çekici olmaktadır.

Kayıtdışı ekonomi tarafından sunulan bu korumadan uzak istihdam tek tip değildir. Aslında, çalışma koşulları ve kayıtdışı işe katılımlara sağlanan maddi menfaat açısından, kayıtdışının tamamen iki ayrı sektörü olduğu söylenebilir. Bir yan da en kötü sömürüye bile açık olan güvencesiz emek türünün yeniden doğması söz konusudur: Sağlığa zararlı şartlar altında az ücretle çalıştırılan işyerleri, çocuk işçiler, sigortasız çalışma öte yanda işin ve işyerinin küçültülmesi yoluyla (işçinin pazarlık gücünün kırılmasının yanısıra) endüstrileşmenin önlenmesi.

Sınıfsal yapı açısından kayıtdışı ekonomi, geleneksel olanın yansımasıdır. Kayıtdışında da hem sermayedar hem de işçiler bulunmaktadır ve işgücü, cinsiyet ve ırk ayırımına bağlı olarak hiyerarşik sınıflara ayrılmıştır. Bu durum, kayıtdışında gelirin işçiler arasındaki dağılımının toplum geneline kabaca koşut olduğunu göstermektedir. Kayıtdışı firmaların kazanç oranı “meşru” (kayıtlı) çalışan benzerlerininkinden daha yüksektir, ancak bu ve diğer bütün kayıtdışı faaliyetlerin gizli kapaklı yapısı bu durumun istatistiksel teyidine engel olmaktadır.

Kayıtdışı istihdam -en çok istismar edilen türlerinden biri dahi olsa- esnek oluşundan dolayı bir çok işçiye hitap etmektedir. Kayıtdışı çalışmak çoğunlukla yeni aile ve kişisel yaşam tarzlarına uygun düşmektedir. Kayıtdışı işçilik, aynı zamanda kayıtlı (resmi) ekonomiye ve sık rastlanan krizlerine bir alternatif sunmaktadır. Ekonomik istikrarsızlığın olduğu dönemlerde bir çok insan kayıtdışı faaliyetlerini kurtuluş için en emin yol olarak görmüştür.

Çok iyi niyetli bir yaklaşımla, kayıt dışı ekonomi bazı insanlar için özgürleşme (liberating) olarak değerlendirilebilir. Daha az katı kurullarla çalışmak ve ne devlete ne de büyük işbirliklerine (holding, tröst, kartel, vb.) bağlı olarak çalışmamak suretiyle bu kayıtdışı iş yapanlar daha büyük bir oranda sosyal özerklik sağlarlar. Futürologların bir kısmı bu noktayı vurgulamış ve kayıtdışı ekonomiyi bir ütopyadan çok bir kabus olarak gören insanları gözardı etmişlerdir.

O halde, kayıt dışı ekonomi aykırı ve politik yönden şaşırtıcı bir gelişmedir. Ancak bu, salt bir basın uydurmacısı ya da önemsiz bir sosyal olgu olarak düşünülüp gözardı edilebileceği anlamına gelmez. Dünyanın bir çok yerinde, kayıtdışı işlem, “Kayıtdışı Ekonomi” olarak tanımlanan bu yeni ekonomik yaşam biçiminde önemi giderek artan bir rol üstlenmektedir.

3. KAYITDIŞI EKONOMİNİN ÖZELLİKLERİ

Kayıtdışı ekonomiyle neyin anlatılmak istendiğini detaylı bir biçimde ifade etmekte fayda vardır. Bu sahadaki işlemlerin geleneksel ekonomik işlemlerden farklı olduğu çeşitli hususlar bulunmaktadır.

Her şeyden önce bunlar “**nizamsız**”dır. Faaliyetlerini hükümetten gizlemek suretiyle, kayıtdışı ekonomideki iştirakçiler, işveren ve işçi arasındaki ve hatta emtia satıcısıyla alıcısı arasındaki alışverişini düzenlemek amacıyla yürürlüğe giren kanunlara boyun eğmekten kurtulma imkanına sahip olabilirler. Kayıtdışı işçilikteki asgari ücret seviyesi, azami çalışma saati, ek bir işte çalışma yasağı, iş güvenliği, iş ve işçi sağlığı standartları söz konusu değildir. Dahası kayıtdışı çalışan işçi, kayıtlı çalışılan işlerde hükümet ve işçi sendikaları tarafından temin edilebilen ücretli tatil izni, hastalık izni, sağlık sigortası, yaşlılık, malullük ve emeklilik gibi imkanlardan faydalanamaz. Kayıtdışı çalışan işverenler (yatırımcılar) ayrıca tüketiciyi koruma, çevreyi koruma ve ruhsat alma, marka, patent, telif hakları konularına ilişkin kanunları da gözardı edebilmektedir.

Ayrıca; bu işlemler “**vergilendirilmemişlerdir**”. İşçi ücretlerinden gelir vergisi stopajı yapılmaz, sosyal sigorta primleri (işçi+işveren payları) tahakkuk ettirilmez ve ödenmez. Görülüyor ki, bütün bu uygulamalar, hükümeti kandırmak üzere işçiyle işveren arasında oluşturulan danışıklı dövüş şeklini almaktadır. Devletin mali rolüne karşı ittifak oluşturmakta, müşterek çıkarlarının bulunduğu görülen işçi ve işverenlerin politik açıdan

anlamı çok derindir. Bu durumun, özel sektördeki her iki grubun da gelirini arttırmaya çalışmasıyla ortaya çıktığını belirtmek şimdilik yeterli olacaktır. İşverenler maaş ve istihdam vergilerinden (Sosyal sigorta primi, Gelir vergisi stopajı, Konut edindirme yardımı, Tasarrufu teşvik fonu, vb.) kaçınmak ve işçilik masraflarını azaltmak suretiyle kazanç sağlarlar. Tamamen kayıtdışı ekonomiye dahil olmayan ancak satış kapasitesini düşük göstererek vergi kaçırmak çabasında olan küçük ve orta boy ticari işletmeler, resmi işçi masraflarını azaltarak bu işi çok iyi başarırlar. Her seferinde hükümetin gelir kaybı muazzam boyutlara ulaşmaktadır.

Üçüncü olarak, bu işlemler “Ölçülmezler”. Bu faaliyetler hükümete bildirilmediği için ekonomiyle ilgili resmi istatistiklere direkt olarak yansımaz. Vergi mükellefiyetine itaatteki düşüş nedeniyle, devlet üretim faaliyetlerinin hacmini doğru olarak hesaplamakta yetersiz kalır. Kayıtdışı ekonomisini analiz edenlerin bir kısmı, son on yılda ekonomide görülen bunalımın aslında geniş oranda üretim ve istihdamın kayda geçmemesinden kaynaklanan bir istatistiksel yanılgıdan öte hiç bir şey olmadığını iddia etmektedir. Bunlar kayıtdışı faaliyetlerini de içermek suretiyle, ekonominin gerçek durumunun düşünülenden daha sağlıklı ve çok geniş olduğunu iddia etmektedirler.

4. KAYITDIŞI EKONOMİNİN DAHA YOĞUN OLDUĞU İŞ KOLLARI

Kayıtdışı çalışmanın en yaygın olduğu iş kolu, tarımdır. Tarım kesiminde, zirai kazancın götürü gider usulünde tespitine ilişkin hasılat tutarının (1992 yılı için 80 milyon), 1993 yılı için 120.000.000- TL. oluşu bu kesimde defter tutma yükümlülüğünü adeta yok ettiği için, kayıtdışı çalışma kaide; resmi çalışma istisna haline gelmiştir.

Bu durum, (1988 yılı fiyatlarıyla) 1993 yılındaki 27 trilyon liralık tarımsal üretimin vergi dışı kalması (bırakılması) sonucunu doğurmaktadır. Tarım kesiminin vergi dışı oluşu, tarım ürünlerinden sanayi mamulü üreten kuruluşlardaki girdilerin miktar ve fiyat yönünden gerçeği yansıtmaması sonucunu da birlikte getirebilmektedir.

Aşağıda örnek olarak verilen kesimlerde çalışanların ya tamamı kayıtdışıdır ya da gerçek net ücretlerinin altında bir bedel (örneğin; asgari ücret) üzerinden ücretlendirilmekte, primlendirilmekte ve vergilendirilmekte oldukları kamuoyunda sık sık gündeme gelmektedir.

a) İkinci bir işte kayıtsız çalışanlar (Devlet memuru, kahvecilik de yapıyor; Öğretmen, özel ders veriyor, şoförlük ya da emlak-oto komisyoncusu yanında çalışıyor, gece bekçiliği yapıyor),

b) İnşaat, altın ve döviz sektörü çalışanları,

c) Beslenme, barınma ve eğlence dünyası (restaurant, gazino, gece klübü, kahvehane, kumarhane, umumhane vs. yüzde ile çalışanlar, ses ve saz sanatçıları, mankenler, otel işçileri, resepsiyoncular, özel koruma görevlileri, turist rehberleri, vb.),

d) Özel ulaştırma kuruluşları çalışanları (şoför muavinleri, yazıhane çalışanları, okul ve servis taşıyıcıları),

e) Otopark bekçileri, hizmetçiler, bakıcılar (özel hemşireler), temizlikçiler, özel şoförler,

f) Terzi-berber, kunduracı, manav, bakkal çırak ve kalfaları,

g) Ticarethane çalışanları, kuyumcu imalathaneleri (Atölye) çalışanları, tezgah-tarlar, pazarcı yanında çalışanlar, oto yıkayıcıları, tamirci çırakları, kalfaları, döviz ayakçı-ları, çiçekçi çalışanları, gazete dağıtıcıları, hurdacı çalışanları, aktif pazarlamacılar (eve teslim türü, ansiklopediciler, tencereciler),

h) Evlerde imalat işi yapanlar (çorap ütücüler, örücüler, nakışçılar, oyacılar, işle-niciler, montajcılar) işportacılar, gezici esnaf ve tamirciler, su dağıtıcıları,

ı) Ölü yıkayıcıları, definciler, hatimciler, mevlithanlar, sınıkçılar, medyumlar, fal-cılar, defineciler, antikacılar, kullanılmış eşya satıcıları.

Örnek olarak sunulan ve bir kısmı yeni olan bu iş türlerinin bir çoğu kayıtlarda ya hiç yer almamakta ya da olduğundan düşük gösterilmektedir. Böylelikle bunlar kayıtdışı ekonomiye katkıda bulunmaktadır.

İşletmeler küçüldükçe kayıtdışı (kayıtsız) işçi çalıştırma artmaktadır. Çalıştırılan işçi sayısına bağlı olarak getirilen bazı yükümlülükler (konut edindirme yardımı, tasarrufu teşvik fonu, vs.) işletmeleri “küçük işletme” şeklinde yeni arayışlara yöneltmiştir. Fason çalışma, fason çalıştırma modasının başlamasının nedeni; işçileri küçük küçük gruplar halinde tutarak, sendikal haklardan uzaklaştırma ve kayıtdışı çalıştırma (vergi+primden tamamen ya da kısmen kurtuluş) olarak ortaya konulabilir. İstihdam kapasitesinin azaldığı dönemlerde kayıtdışı çalışan işçiler ne iş olursa yapmak zorundadırlar. Nedenleri ne olur-sa olsun, gayrimenkul, altın-döviz, para piyasası (tefecilik) tekstil, kundura, otomotiv, özel eğitim-sağlık sektöründeki (ikinci pazar) kayıtdışı; işlem, istihdam ve kazanç yoğunluğu ortadadır.

5. KAYITDIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI

Kayıtdışı İstihdamdaki İzler

Kayıtdışı ekonomi biçimlerinden en bilinen ve en önemlisi kayda geçirmeden ça-lışmak-çalıştırmaktır.

Düzensizlik, kayıtdışı ekonominin **anahtar özelliğini** oluşturur. Bu da, ücretli iş-çilerin yasal konumlarındaki aşınmanın bir göstergesidir. Tamamen kayıtsız işçilik, sayı-ları giderek artmakta olan geçim parası kazanmak üzere çalışan insan grubunu açmaza düşüren, istihdamdaki değişimin en son aşamasıdır.

Son yirmi yılda görülen krizler süresince, iş çevreleri, işveren-ücret ilişkisi üzerin-de kontrol sahibi olmak üzere çaba sarfetmiş ve geniş ölçüde başarı sağlamıştır. Bir çok sendikanın uğrunda savaş verdiği dolgun ücretli ve güvenceli işler gün geçtikçe yok ol-maktadır. Aynı zamanda müşkül durumlarda insanlara verilmesi beklenen hükümet yar-dımlarının çoğu giderek azalmaktadır. Bulunan kayıtlı (sigortalı) işler ise giderek rizikolu bir nitelik kazanmaktadır; düşük ödemeli, kârsız, sürekli olmaktan ziyade geçici, full-time (tam gün) olmaktan ziyade yarım gün. Kayıtdışı istihdam bu şartların kanun tarafından belirlenen asgari standardın da altına düştüğünü ifade eder. Yine de, bir kez vergi-sigorta ihlali için imkan ve resmi kazancın yasal olmayan yollardan toplanışı başlatıldı mı, kayda geçmeden çalışmak bazı durumlarda daha çekici görünmektedir. Kayıtdışı istihdamın Türkiye'deki boyutları aşağıda belirtilmiştir:

Ücretle Çalışanlar ve Ödedikleri Vergi Durumu:

Türkiye’de vergi yükünü taşıyan-taşıması gereken kitleler konusunda aşağıdaki sonuçlarla karşılaşılmaktadır:

<u>Kayıtlı İşte Çalışanlar (milyon)</u>	1992	1993
Emekli Sandığına tabi aktif sigortalılar	1.601	1.812
Sosyal Sigortaya tabi aktif sigortalılar	3.796	3.976
Özel Sandıklara tabi aktif sigortalılar	78	73
Toplam	5.475	5.861

Tahsilat Esasına Göre Ücretlilerin Ödediği Gelir Vergisi 1992 (milyar TL)

Gelir Vergisi Toplamı 60.276

Ücretli Payı (%55) 33.152

Kayıtlı Ücretli Başına Gelir Vergisi

$33.152 / 5475 = 6.055.160.-TL$

Çalışanların Sayısı (milyon)

	1992	1993
Tarım Kesiminde Çalışanlar	8.169	8.166
Sanayi Kesiminde Çalışanlar	3.047	2.880
Hizmetler Kesiminde Çalışanlar	7.385	7.239
Toplam	18.601	18.285
Bağ-Kur’lu Aktif Sigortalılar (-)	2.038	2.002
Kayıtlı Çalışanlar (-)	5.475	5.861
Tarımdaki Aktif Sigortalılar (-)	868	954
Kayıtdışı Çalışanlar	10.220	9.468

Ücretli kesimince ödenen vergileri kayıtlı - kayıtdışı çalışan sayısı ile karşılaştırsak;

Ücretli Başına

Ödenen Gelir Vergisi **Çalışan Sayısı** **G.V. (1992)**
33.152 (trilyon) 18.600.000 1.782.365 TL

olarak bulunur.

Tarım kesiminin tamamına yakını kayıtdışı (sigortasız-vergisiz) çalışır;

Sanayi Kesiminde 3.047 (milyon)

Hizmetler Kesiminde 7.385

Toplam 10.432

kişi çalıştığına ve (kayıtlı-sigortalı-vergili) resmi çalışan sayısı 5475 (milyon) olduğuna göre tarım kesimi hariç, öteki kesimlerde resmi kayıtlı çalışma oranı;

$5475 / 10432 = \%52$

Kayıtdışı çalışma oranı ;

$4957 / 10432 = \%48'dir.$

Kayıtdışı çalışma oranının böylesine yüksekliği, çalışan başına düşen vergi tutarları bulunarak yapılan hesapların tümünü tutarsız-yanıltıcı kılmaktadır. Kaldı ki, kayıtlı-sigortalı-vergili yani bordrolu çalışma halinde de, resmi kayda geçen ücret rakamları çoğu kez gerçeği yansıtmamaktadır.

Kayıtdışı çalışanlar da bir işte çalıştıklarına göre bir ücret alırlar. Ücret aldıklarına göre net-brüt ücret farkının ilgili kamu kuruluşlarına işverence yatırılması gerekmesine rağmen yatırılmadığından "kayıtdışı çalışma-çalıştırma" çalışan ile çalıştırmanın mutabık olduğu kronik bir vergi kaçırma yöntemi (anahtarı) oluşturmakta; hem kayıtdışı çalışma, hem de bu çalışmanın ürününden sağlanan kazanç vergi dışı kalmaktadır.

Bu durum, çalışan başına hesaplanan gelir vergisinin %100 düşük olduğunu kanıtlamaktadır. Çünkü, kayıtdışı çalışan, resmi kayıtlı çalışan sayısının yaklaşık iki katıdır.

T.C.Resmi Gazetesinde 30.10.1993'de yayınlanan 1994 yılı Hükümet Programı'ndaki en son verilere göre; 1992 sonu itibariyle çalışan kişi sayısı (sivil istihdam) 18.600.000 kişidir. Buna karşılık Emekli Sandığı, Sosyal Sigortalar ve Özel Sandıklara kayıtlı her tür aktif sigortalıların toplamı : 8.381.000; Emekli maaşı alanlarla (2.869.452) birlikte 11.250.000 kişidir. Resmi kayıtlarda yer alan emeklilerin de istihdam edildiklerini varsayarsak;

$18.600.000 - 11.250.000 = 7.350.000$ kişi kayıtdışı çalışıyor demektir.

(Bu rakama, kayıtdışı çalışan, 1993 yılı itibariyle 12-14 yaş grubunda çalışan 774.000, 12-19 yaş grubunda çalışan 3.433.000 olmak üzere toplam 4.207.000 çocuk işçi dahil değildir¹).

1992 yılı sonunda sanayi ve hizmet kesiminde 16 yaşın üstünde günlük asgari ücret 48.300 TL. olduğuna göre, kayıtdışı çalışan iş gücünün (Sanayi ve Hizmet kesiminde çalıştıklarını varsayarsak) vergilendirilmemiş ve primlendirilmemiş geliri:

Bir günlük tutarı = $7.350.000 \times 48.300 = 355.005.000.000$ TL;
Aylık tutarı = $355.005.000.000 \times 30 = 10.650.150.000.000$ TL;
Yıllık tutarı = $10.650.150.000.000 \times 12 = 127.801.800.000.000$ TL'dir.

Olayın gözlemlenmesinde tarım kesimi hariç tutularak, hesaplama sanayi ve hizmet kesimine inhisar ettirildiğinde, bu kesimlerde kayıtdışı çalışan kişi sayısı 4.957.000 kişi olduğuna göre, bu işgücünün vergilendirilmemiş ve primlendirilmemiş 1992 yılı yıllık geliri;

$(4.957.000 \times 48.300) \times 360 = 86.192.316.000.000$.- TL olarak bulunur.

1993 yılı sonunda sanayi ve hizmet kesiminde 16 yaşın üstünde günlük asgari ücret 83.250. -TL (Aylık 2.497.500.-TL) olduğuna göre, kayıtdışı çalışan sanayi ve hizmet kesiminin ekonomik boyutları biraz daha genişlemiştir:

$(4.957.000 \times 83.250 \times 360 = 148.561.290.000.000$.-TL).

¹ (Kaynak : Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü verileri : Dünya Gazetesi 15.04.1994)

Eylül 1994 yılı itibariyle sanayi ve hizmet kesiminde 16 yaşın üstünde günlük asgari ücret 139.125 TL olduğuna göre, kayıtdışı çalışan iş gücünün (Sanayi ve hizmet kesiminde çalıştıklarını varsayarsak) vergilendirilmemiş ve primlendirilmemiş geliri:

$$\begin{aligned}\text{Bir günlük tutarı} &= 7.350.000 \times 139.125 = 1.022.568.750.000 \text{ TL}; \\ \text{Aylık tutarı} &= 1.022.568.750 \times 30 = 30.677.062.500.000 \text{ TL}; \\ \text{Yıllık tutarı} &= 30.677.062.500 \times 12 = 368.124.750.000.000 \text{ TL' dir.}\end{aligned}$$

Olayın gözlemlenmesinde tarım kesimi hariç tutularak hesaplama; sanayi ve hizmet kesimine inhisar ettirildiğinde, bu kesimlerde kayıtdışı çalışan kişi sayısı 4.957.000 kişi olduğuna göre, bu işgücünün vergilendirilmemiş ve primlendirilmemiş 1994 yılı yıllık geliri;

$$(4.957.000 \times 139.125) \times 360 = 248.271.345.000.000 \text{ TL}$$

olarak bulunur.

31.12.1995 itibariyle sanayi ve hizmet kesiminde 16 yaşın üstünde günlük asgari ücret 282.000 TL olduğuna göre, kayıtdışı çalışan işgücünün (sanayi ve hizmet kesiminde çalıştıklarını varsayarsak) vergilendirilmemiş ve primlendirilmemiş 1995 yılı geliri:

$$\begin{aligned}\text{Bir günlük tutarı} &= 7.350.000 \times 282.000 = 2.072.700.000.000 \text{ TL}; \\ \text{Aylık tutarı} &= 2.072.700.000.000 \times 30 = 62.181.000.000.000 \text{ TL}; \\ \text{Yıllık tutarı} &= 62.181.000.000.000 \times 12 = 746.172.000.000.000 \text{ TL' dir.}\end{aligned}$$

$$(4.957.000 \times 282.000) \times 360 = 503.234.640.000.000 \text{ TL}$$

31.12.1996 itibariyle sanayi ve hizmet kesiminde 16 yaşın üstünde günlük asgari ücret 567.000 TL olduğuna göre, kayıtdışı çalışan işgücünün (sanayi ve hizmet kesiminde çalıştıklarını varsayarsak) vergilendirilmemiş ve primlendirilmemiş 1996 yılı geliri:

$$\begin{aligned}\text{Bir günlük tutarı} &= 7.350.000 \times 567.000 = 4.167.450.000.000 \text{ TL}; \\ \text{Aylık tutarı} &= 4.167.450.000.000 \times 30 = 125.023.500.000.000 \text{ TL}; \\ \text{Yıllık tutarı} &= 125.023.500.000.000 \times 12 = 1.500.282.000.000.000 \text{ TL' dir}\end{aligned}$$

$$(4.957.000 \times 567.000) \times 360 = 1.011.822.840.000.000 \text{ TL}$$

01.08.1997 itibariyle sanayi ve hizmet kesiminde 16 yaşın üstünde günlük asgari ücret 1.181.250 TL olduğuna göre, kayıtdışı çalışan işgücünün (sanayi ve hizmet kesiminde çalıştıklarını varsayarsak) vergilendirilmemiş ve primlendirilmemiş 1997 yılı geliri:

$$\begin{aligned}\text{Bir günlük tutarı} &= 7.350.000 \times 1.181.250 = 8.682.187.500.000 \text{ TL}; \\ \text{Aylık tutarı} &= 8.682.187.500.000 \times 30 = 260.465.625.000.000 \text{ TL}; \\ \text{Yıllık tutarı} &= 260.465.625.000.000 \times 12 = 3.125.587.500.000.000 \text{ TL' dir}\end{aligned}$$

$$(4.957.000 \times 1.181.250) \times 360 = 2.107.964.250.000.000 \text{ TL}$$

Türkiye'de gelir dağılımı ve enflasyon sorununun çözümü kayıtdışı çalışan-çalıştıran nüfusun resmi (kayıtlı) hale getirilmesine ilişkin yol ve yöntemlerin bulunmasına bağlıdır. Çünkü, kayıtdışı işçi çalıştırmak kayıtdışı üretim ve satış yapmak gibi bir sonuç doğurur. Kayıtdışı satışlar içerisindeki ticari kâr da kayıtdışı kaldığından vergilendirilmemiş olur.

5.1. VERGİSEL İZLER: BULUNAN MATRAH FARKI/İNCELENEN MATRAH ORANI

Vergi kaçağı çeşitli yöntemlere göre hesaplanabilir. En yaygın hesaplama yöntemi vergi inceleme elemanlarınca saptanan matrah farklarının, incelenen matrah tutarlarına oranlanmasıdır.

1984 ile 1996 yılları arasında defter ve belgeleri incelemeye alınan 819.684 vergi mükellefinin hesaplarında bulunan vergi matrah farkı % 46 olarak belirlenmiştir. İstatistiklerde, 1984 yılında vergi yönünden kayıtdışı faaliyetler %120 iken, 1985 yılında %98'e düşüyor. 1986 yılında %129'a tırmanan bu oran, 1987 yılında hızlı bir inişle %26'ya geriliyor. 1990'lı yıllarda bu oranın en yüksek olduğu yıl % 113 ile 1994 yılıdır. 1996 yılı itibarıyla ise oranın tekrar % 27'lere gerilediği görülmüştür². Bulunan vergi matrahı farkına göre ortalama %46'lık bir kayıtdışı ekonomi azımsanacak bir oran değildir. Ancak bu çalışma, ekonomideki kayıtdışı faaliyeti gösterebilmek için yeterli değildir. Çünkü, toplam vergi mükelleflerinin yalnızca yüzde 3-4'ü incelenebilmektedir. Bazı göstergeler kayıtdışı ekonominin resmi kayıtlardan daha da yüksek boyutlara ulaştığını gösteriyor. Örneğin, İstanbul'da 1989 yılında 4 milyon liranın üstünde gelir beyan eden mükellef sayısı 7 bin 860 kişide kalıyor. Oysa aynı yıl bu şehirde 26 bin otomobil satılmış. Burada garip bir durum ortaya çıkıyor. Bu kişiler otomobillerini vergilendirilmemiş kazançlarıyla mı, yoksa tasarruflarıyla mı alıyorlar?

1984-1996 yılları arasında yılda ortalama 63.053 mükellef vergi incelemesine alınmıştır. Buna göre ortalama vergi inceleme oranı yüzde 3 düzeyindedir. Diğer bir deyimle, her yüz mükelleften 3'ü vergi incelemesine tabi tutulabilmiştir. O nedenle, bu düzeyde düşük bir vergi inceleme oranına göre bulunan rakamlardan hareketle, Türkiye genelinde bir sonuca ulaşmanın hata payı da dikkate alınmalıdır. İstatistiki olarak Gelirler Genel Müdürlüğü'nce yayınlanmayan **beyan edilen toplam gelirin** yayınlanması, diğer bir deyimle kamuoyuna açıklanması, bu alanda yapılacak çalışmaların güvenilirlik derecesini arttırabilecektir. Ayrıca, vergi inceleme sonuçlarının vergi türleri itibarıyla düzenli bir şekilde kamuoyuna açıklanması da, bu alanda yapılacak tahminlerin doğruluk derecesini arttıracaktır.

Türkiye'de gelir dağılımı ve enflasyon sorununun çözümü kayıt dışı çalışan-çalıştırılan nüfusun resmi (kayıtlı) hale getirilmesine ilişkin yol ve yöntemlerin bulunmasına bağlıdır. Çünkü, kayıt dışı işçi çalıştırmak, kayıt dışı üretim ve satış yapmak gibi bir sonuç doğurur. Kayıt dışı satışlar içerisindeki ticari kâr da kayıt dışı kaldığından vergilendirilmemiş olur.

Ücretliler genellikle "net ücret" esasına göre ücretlendirilir. İşçiye ait vergi-sigorta, vs. yükümlülükler işveren tarafından vergi dairelerine ve sosyal güvenlik kuruluşlarına ek bir işveren payı ile birlikte ödenir. Eşdeyişle, devlet işverenden işçi adına vergi-sigorta istemese, bu yükümlülükler işveren tarafından işçiye ödeneceğinden net ücret-brüt ücret farkı işçiye kalacaktı. Ülkedeki işsizlik ve bazı sektörlerdeki özellikler (Net Ücret-Brüt Ücret) arasındaki farkın işçi ile işveren arasında paylaşılması gibi bir

² Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü, *Vergi İstatistikleri Yıllığı (1992-1996) Ankara, Ağustos 1997, s.75*

sonuç doğurmaktadır. Kayıt dışı çalışma ile kayıtlı çalışma arasında adeta bir farklılık gözlemlenmemektedir. Genç nüfusun fazlalığı, emeklilik yaşına geliş süresini uzatmakta, genç nüfus bugünkü nakit gelirini emeklilikte alacağı emekli maaşı yüksekliğine tercih etmektedir ve doğal olarak net-brüt ücret farkı devlet aleyhine işçi ile işveren arasında pay edildiği gibi bir görünüm yaratmaktadır. 1989 yılında bir kişiye iş yaratmanın (istihdamın) maliyeti 94, 1990'da 125 ve 1991'de 222 milyon TL, 1993'te 1 milyar TL olarak hesaplanmaktadır. Bu durum, çalışan kişi için iş üreten işveren olmazsa çalışmanın gerçekleşmeyeceğini, çalışma gerçekleşmezse çalışanın vergi ödememesi, dolayısıyla vergi yükünün söz konusu olmayacağını kanıtı olmakta ve üretim maliyetleri yönünden yaklaşıldığında işin başında da sonunda da gerçekte vergi yükünün işverende kaldığı şeklinde bir görünüm almaktadır. Türkiye'de enflasyon yoluyla vergileme hakimdir ve enflasyon bütün kesimlerde etkisini göstermektedir, ancak enflasyon yüksek gelir gruplarını daha az etkilemektedir. Olaya devletçe alınan vergilerin kombinezonu yönünden yaklaşıldığında, (vasitasız vergiler-vasıtalı vergiler toplamı içindeki (milyar/TL)) vasıtalı vergilerin payının gelişim seyri şöyledir;

Yıllar	Vasitasız (TL)	Vasıtalı (TL)	Toplam (TL)	Vasıtalı Payı (%)
1991	44.464	58.970	103.434	57
1992	80.264	110.778	191.042	58
1993(1)	143.248	202.565	345.813	59
1994(2)	247.874	365.988	613.862	60
1995(2)	499.855	716.338	1.216.193	58.9
1996(2)	860.000	1.340.000	2.200.000	60.9
1997(2)	1.780.000	2.555.500	4.335.500	58.9

(1) Gerçekleşme tahmini

(2) Program

Kaynak: 1994 yılı programı/1995 yılı programı/1996 yılı programı/1997 programı.

Görüldüğü gibi, devlet kayıtdışı çalışan ve çalıştıranlardan alamadığı vergiyi vasıtalı vergileme yoluyla almaktadır, ancak vasıtalı vergileme adil bir vergileme tekniği değildir. Kayıtdışı çalışan 10.5 milyonluk kesim nasıl kayıt altına alınabilir? Bu kitlenin kayıt altına alınabilmesi için ne gibi yollara başvurulması gerekir şeklinde ortaya çıkan toplumsal sorunun çözümü zorunludur.

Türkiye'de istisnasız ücretli-ücretsiz bütün kesimler beyannameli vergi mükellefi yapılmalıdır. Ücretliler de G.V. Beyannamesi vermeli, yıl içinde kesinti yoluyla ödedikleri vergilerle, yıl içindeki masraflarını belgelendirerek (fatura, vb) yıl sonunda ortaya çıkacak kesin vergi borcu arasındaki fark kendilerine geri verilmelidir. M.B. Gelirler Genel Müdürlüğü'nce bulunan matrah farklarını ilgili yılların dolaysız vergiler toplamına uyguladığımızda, bu yıllara ait muhtemel vasitasız vergi kaçağı aşağıdaki şekilde hesaplanabilmektedir.

1992 yılı vasitasız vergiler toplamı	80.264
Bulunan matrah farkı oranı	x %59.59
	47.831

1993 yılı vasıtasız vergiler toplamı	143.248
Ortalama matrah farkı oranı	$\frac{x}{51.505} = \%35.96$

Görüldüğü gibi 1992 yılı vasıtasız vergi kaçağı 47 trilyon 831 milyar TL. , 1993 yılı 51 trilyon 505 milyar TL. olarak ortaya çıkmaktadır.

1994 yılı için gerçekleşmesi beklenen vasıtasız vergi gelirleri 247.874 trilyon olduğuna göre; 1994 yılındaki muhtemel vasıtasız vergi kaçağı;

$$247.874 \times \%113 = 280 \text{ trilyon } 78 \text{ milyar}$$

olarak hesaplanabilir.

1995 yılı için gerçekleşmesi beklenen vasıtasız vergi gelirleri 499.855 trilyon olduğuna göre; 1995 yılındaki muhtemel vasıtasız vergi kaçağı;

$$499.855 \times \%41.91 = 209 \text{ trilyon } 467 \text{ milyar}$$

olarak hesaplanabilir.

1996 yılı için gerçekleşmesi beklenen vasıtasız vergi gelirleri 860.000 trilyon olduğuna göre; 1996 yılındaki muhtemel vasıtasız vergi kaçağı;

$$860.000 \times \%26.57 = 228 \text{ trilyon } 542 \text{ milyar}$$

olarak hesaplanabilir.

1997 yılı için gerçekleşmesi beklenen vasıtasız vergi gelirleri 1.780.000 trilyon olduğuna göre ve bu yıl için son on üç yıllık ortalama matrah farkı oranı olan % 46 oranını uyguladığımızda, 1997 yılındaki muhtemel vasıtasız vergi kaçağı;

$$1.780.000 \times \%46 = 818 \text{ trilyon } 800 \text{ milyar}$$

olarak hesaplanabilir.

Tarımsal üretimdeki katma değerın %50 olduğu ve bundan %30 vergi alınması gerektiği varsayılırsa,

$$1992 \text{ yılı için; } (162.570 \times \%50) \times \%30 = 24 \text{ trilyonluk}$$

$$1993 \text{ yılı için; } (266.196 \times \%50) \times \%30 = 40 \text{ trilyonluk}$$

$$1994 \text{ yılı için; } (573.120 \times \%50) \times \%30 = 86 \text{ trilyonluk}$$

$$1995 \text{ yılı için; } (1.136.529 \times \%50) \times \%30 = 170 \text{ trilyonluk}$$

$$1996 \text{ yılı için; } (1.986.816 \times \%50) \times \%30 = 298 \text{ trilyonluk}$$

$$1997 \text{ yılı için; } (3.916.320 \times \%50) \times \%30 = 587 \text{ trilyonluk}$$

vergi rezervi bulunur.

5.2. VERGİ ÖDEME YOĞUNLUĞU İLE T.B.M.M.'DE TEMSİL YOĞUNLUĞU ARASINDAKİ İLİŞKİ

En Yüksek Seçmen Tahakkuk Eden Seçmen Başına Milletvekili Başına İller Sayısı Vergi (milyon) Düşen Vergi Düşen Vergi (milyon) (milyon)

1. Kocaeli	543.729	6.590.807.000	12.121	(7)	941.543
2. İstanbul	4.265.566	37.662.284.000	8.829	(50)	753.245
3. Ankara	1.937.301	13.848.347.000	7.148	(23)	602.102
4. İzmir	1.630.510	6.627.823.000	4.065	(19)	348.832
5. Bursa	938.145	3.088.899.000	3.293	(13)	257.408

En Düşük İller

1. Şırnak	86.549	28.003.000	323	(3)	9.334
2. Bayburt	53.045	19.128.000	360	(2)	9.564
3. Bingöl	100.264	35.982.000	359	(3)	11.964
4. Ağrı	164.784	60.212.000	359	(4)	15.053
5. Siirt	93.815	48.405.000	515	(3)	16.135

Yapmış olduğumuz araştırma sonucu, 1991 genel seçimlerinde, seçmen başına (12.121.000.-TL) ve Milletvekili başına (941.543.000.-TL) düşen en yüksek vergiyi **Kocaeli** ili ödemiştir. Seçmen başına (323.000.-TL) ve milletvekili başına (9.334.000.-TL) en düşük vergiyi ise **Şırnak** ili ödemiştir.

b) Türkiye'de Ödenen Vergi Yoğunluğu İçindeki İllerin Oranı ile T.B.M.M.'nde Temsil Oranı İlişkisi

1991 yılında Türkiye'de tahakkuk eden vergilerin % 75'ini ödeyen 10 il T.B.M.M.'de %28 oranında, vergilerin %25'ini ödeyen 64 il ise %72 oranında temsil edilmektedir. Bu durum T.B.M.M.'de; "çok vergi veren illerin daha az, az vergi veren illerin daha çok" milletvekili ile temsil edildiğini kanıtlamaktadır.

Vatandaşın üç temel görevi vardır:

1. Kanunlara riayet etmek,
2. Vergi vermek,
3. Oy vermek.

Ülkemizde, kanunlara itaatin her alanda gün geçtikçe gerilediği, kayıtdışı ekonominin inanılmaz boyutlara ulaşması sonucu vergi gelirlerinin reel olarak düştüğü, gönüllü oy verme yerine, oy vermeyene ceza tatbiki sonucu zorunlu oy verme şeklinde çapraz oluştuğu gözlemlenmektedir. T.B.M.M.'de oy vermeyenlerin ya da daha az vergi verenlerin daha çok temsil edilmesine **VERGİ ÇAPRAZI** adının verilmesini öneriyorum. Anayasa değişikliklerinin gündemde olduğu ülkemizde **vergi çaprazı**'nın kısmen de olsa giderilerek vergi ile T.B.M.M.'de temsil oranı arasında yeni bir düzenlemeye gidilmesinde yarar vardır. İllere düşen milletvekili sayılarını belirlemede **VERGİ ÖDEME** katsayıları da dikkate alınmalıdır.

5.3. VERGİ KAYBI-KAYITDIŞI ÜRETİM / SATIŞ İLİŞKİSİ

Vergi kayıp ve kaçağı temelde, ekonomik işlemin (alış- satış) resmi kayıtlara alınmaması eşdeyişle kayıtdışı bırakılmasından, ekonomik faaliyette bulunan kişi ve kuruluşların vergi dairelerine kayıtlı bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Faturasız (kravatsız) işlem adeta "ticari özgürlük" olarak nitelenmekte, götürü kazancın sınırlarının belirlenmesi ve defter tutma hadlerinin tespitinde görüldüğü gibi ekonomik nedenlerden çok politik nedenlerin gözetilmesi ile adeta kanuni teşvik görmektedir.

1992 yılında kayıtdışı çalışan kişilerin vergilendirilmemiş kazancının (86 trilyon 192 milyar TL) ortalama %30 vergilendirilmesi gerektiği varsayılırsa kayıtdışı kalan ücretlerde vergi kaybı 25 trilyon 858 milyar lira olarak hesaplanabilir. Bu durumda vasıtasız vergilerdeki incelenmesi gerçekleştirilen matrahlar üzerinden hesaplanan 47 trilyon 831 milyar TL ile birlikte, Türkiye'deki toplam vasıtasız vergi kaybı, 1992 yılı için 73 trilyon 688 milyar TL. olarak bulunur.

1993 yılında kayıtdışı çalışan kişilerin vergilendirilmemiş kazancının (148 trilyon 561 milyar TL) ortalama %30 vergilendirilmesi gerektiği varsayılırsa kayıtdışı kalan ücretlerde vergi kaybı 44 trilyon 568 milyar TL. dir. Bu durumda vasıtasız vergilerdeki incelenmesi gerçekleştirilen matrahlar üzerinden hesaplanan 51 trilyon 505 milyar TL ile birlikte, Türkiye'deki vasıtasız vergi kaybı, 1993 yılı için; 96 trilyon 73 milyar TL. olarak bulunur.

1994 yılında kayıtdışı çalışan kişilerin vergilendirilmemiş kazancının (248 trilyon 271 milyar TL) ortalama %30 vergilendirilmesi gerektiği varsayılırsa kayıtdışı kalan ücretlerde vergi kaybı 74 trilyon 481 milyar lira olarak hesaplanabilir. Bu durumda vasıtasız vergilerdeki incelenmesi gerçekleştirilen matrahlar üzerinden hesaplanan 280 trilyon 78 milyar TL ile birlikte, Türkiye'deki toplam vasıtasız vergi kaybı, 1994 yılı için; 354 trilyon 559 milyar TL. olarak bulunur.

1995 yılında kayıtdışı çalışan kişilerin vergilendirilmemiş kazancının (503 trilyon 234 milyar TL) ortalama % 30 vergilendirilmesi gerektiği varsayılırsa kayıtdışı kalan ücretlerde vergi kaybı 150 trilyon 970 milyar lira olarak hesaplanabilir. Bu durumda vasıtasız vergilerdeki incelenmesi gerçekleştirilen matrahlar üzerinden hesaplanan 209 trilyon 467 milyar TL ile birlikte Türkiye'deki toplam vasıtasız vergi kaybı, 1995 yılı için 360 trilyon 438 milyar TL olarak bulunur.

1996 yılında kayıtdışı çalışan kişilerin vergilendirilmemiş kazancının (1 katrilyon 011 trilyon 823 milyar TL) ortalama % 30 vergilendirilmesi gerektiği varsayılırsa kayıtdışı kalan ücretlerde vergi kaybı 303 trilyon 547 milyar lira olarak hesaplanabilir. Bu durumda vasıtasız vergilerdeki incelenmesi gerçekleştirilen matrahlar üzerinden hesaplanan 228 trilyon 542 milyar TL ile birlikte Türkiye'deki toplam vasıtasız vergi kaybı: 1996 yılı için 532 trilyon 89 milyar TL olarak bulunur.

1997 yılında kayıtdışı çalışan kişilerin vergilendirilmemiş kazancının (2 katrilyon 107 trilyon 964 milyar TL) ortalama % 30 vergilendirilmesi gerektiği varsayılırsa kayıtdışı kalan ücretlerde vergi kaybı 632 trilyon 389 milyar lira olarak hesaplanabilir. Bu durumda vasıtasız vergilerdeki incelenmesi gerçekleştirilen matrahlar üzerinden hesaplanan 818 trilyon 800 milyar TL ile birlikte Türkiye'deki toplam vasıtasız vergi kaybı: 1997 yılı için 1 katrilyon 451 trilyon 189 milyar TL olarak bulunur.

1992 yılında :

Satış bedeli içerisinde işçilik payı %20 kabul edildiği takdirde; 86 trilyon 192 milyarlık kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmetin satış bedeli:

$$86.192 \times 100 / 20 = 431 \text{ trilyon TL. dir.}$$

Kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmeti satanların satış bedeli içindeki kar payı %25 kabul edilirse; $431 \times \%25 = 108$ trilyonluk vergilendirilmemiş (beyandışı-kayıtdışı) kazanç bulunur. Vergi oranı %30 kabul edilirse alınmayan vasıtasız vergi tutarı;

$$108 \times \%30 = 32 \text{ trilyon (tarım kesimi hariç) olarak bulunur.}$$

1993 yılında :

Satış bedeli içerisinde işçilik payı %20 kabul edildiği takdirde; 148 trilyon 561 milyarlık kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmetin satış bedeli:

$$148.561 \times 100 / 20 = 743 \text{ trilyon TL. dir.}$$

Kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmeti satanların satış bedeli içindeki kar payı %25 kabul edilirse; $743 \times \%25 = 186$ trilyonluk vergilendirilmemiş (beyandışı-kayıtdışı) kazanç bulunur. Vergi oranı %30 kabul edilirse alınmayan vasıtasız vergi tutarı;

$$186 \times \%30 = 56 \text{ trilyon (tarım kesimi hariç) olarak bulunur.}$$

1994 yılında :

Satış bedeli içerisinde işçilik payı %20 kabul edildiği takdirde; 248 trilyon 271 milyarlık kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmetin satış bedeli:

$$248.271 \times 100/20 = 1 \text{ Katrilyon 241 trilyon TL}$$

Kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmeti satanların satış bedeli içindeki kar payı %25 kabul edilirse; $1.241 \times \%25 = 310$ trilyonluk vergilendirilmemiş (beyandışı-kayıtdışı) kazanç bulunur. Vergi oranı %30 kabul edilirse alınmayan vasıtasız vergi tutarı;

$$310 \times \%30 = 93 \text{ trilyon (tarım kesimi hariç) olarak bulunur.}$$

1995 yılında :

Satış bedeli içerisinde işçilik payı %20 kabul edildiği takdirde; 503 trilyon 234 milyarlık kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmetin satış bedeli:

$$503.234 \times 100/20 = 2 \text{ Katrilyon 516 trilyon TL}$$

Kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmeti satanların satış bedeli içindeki kar payı %25 kabul edilirse; $2.516 \times \%25 = 629$ trilyonluk vergilendirilmemiş (beyandışı-kayıtdışı) kazanç bulunur. Vergi oranı %30 kabul edilirse alınmayan vasıtasız vergi tutarı;

$$629 \times \%30 = 188 \text{ trilyon (tarım kesimi hariç) olarak bulunur.}$$

1996 yılında :

Satış bedeli içerisinde işçilik payı %20 kabul edildiği takdirde; 1 katrilyon 11 trilyon 823 milyarlık kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmetin satış bedeli:

$$1.011.823 \times 100/20 = 5 \text{ Katrilyon 059 trilyon TL}$$

Kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmeti satanların satış bedeli içindeki kar payı %25 kabul edilirse; $5.059 \times \%25 = 1$ katrilyon 265 trilyonluk vergilendirilmemiş

(beyandışı-kayıtdışı) kazanç bulunur. Vergi oranı %30 kabul edilirse alınmayan vasıtasız vergi tutarı;

$$1.265x \%30 = 379 \text{ trilyon (tarım kesimi hariç) olarak bulunur.}$$

1997 yılında :

Satış bedeli içerisinde işçilik payı %20 kabul edildiği takdirde; 2 katrilyon 107 trilyon 964 milyarlık kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmetin satış bedeli:

$$2.107.964 \times 100/20 = 10 \text{ Katrilyon 540 trilyon TL}$$

Kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmeti satanların satış bedeli içindeki kar payı %25 kabul edilirse; $10.540 \times \%25 = 2$ katrilyon 635 trilyonluk vergilendirilmemiş (beyandışı-kayıtdışı) kazanç bulunur. Vergi oranı %30 kabul edilirse alınmayan vasıtasız vergi tutarı;

$$2.635 \times \%30 = 790 \text{ trilyon (tarım kesimi hariç) olarak bulunur.}$$

Kayıtdışı İşçilikle Üretilen Mal ve Hizmetlerdeki Vergi Kayıp ve Kaçağı (trilyon)

	<u>1994</u>	<u>1995</u>	<u>1996</u>	<u>1997</u>
Kayıtdışı işçilikle üretilen mal ve hizmet satışından vergi kaybı	93	188	379	790
Kayıtdışı işçilikte vergi kaybı	74	151	304	632
Beyannamelilerde vergi kaçağı	<u>280</u>	<u>209</u>	<u>229</u>	<u>819</u>
	447	548	912	2.241
vergi kaybı	<u>86</u>	<u>170</u>	<u>298</u>	<u>587</u>
Toplam	533	718	1.210	2.828

Bu verilere göre Türkiye'deki kayıtdışı istihdamla gerçekteştirilen üretim hacminin seyri aşağıda belirtilmiştir:

	<u>1992</u>	<u>1993</u>	<u>1994</u>	<u>1995</u>	<u>1996</u>	<u>1997</u>
						(trilyon)
Kayıtdışı işçilikle yapılan üretim	431	743	1.241	2.516	5.059	10.540
Kayıtdışı çalışmada vergi kaybı	26	44	74	151	304	632
Kayıtdışı mal ve hizmet satışında vergi kaybı	32	56	93	188	379	790
Toplam	58	100	167	339	683	1422

Kayıtdışı işlem hacimleri yukarıda belirtilen kayıtdışı işçilikle üretim-kayıtdışı tarımsal üretim yanısıra incelemeye alınan matrahlar üzerinden tespit edilen matrah farkı baz alınarak belirlenen vergi kaçağı oranına göre kayıtdışı ekonominin boyutları ise şöyle hesaplanabilir;

	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Vergi Kaçağı	47.831	51.505	280.078	209.467	228.542	818.800
Vergi Oranı	%40	%40	%40	%40	%40	%40

Matrah Farkı Üzerinden Kayıtdışı Ekonomik Faaliyetin Hesaplama Biçimi :

$$47.831 \times 100 / 40 = 120 \text{ trilyon}$$

$$51.505 \times 100 / 40 = 129 \text{ trilyon} \quad 280.078 \times 100 / 40 = 700 \text{ trilyon}$$

$$209.467 \times 100 / 40 = 524 \text{ trilyon} \quad 228.542 \times 100 / 40 = 571 \text{ trilyon}$$

$$818.800 \times 100 / 40 = 2.047 \text{ trilyon}$$

Bu verilere göre Türkiye'deki kayıtdışı ekonominin hacmi aşağıda belirtilmiştir:

Tarımda Kayıtdışı Üretim Tutarı :

1988 yılında 27 trilyon TL. (1)

1988 ortalama \$/TL. kuru 1.420 TL.

1988 yılında vergi dışı tarım kazancı :

$$27 \text{ trilyon} / 1.420 = 19 \text{ milyar } 14 \text{ milyon } \$$$

Tarımda üretim artışı gerçekleşmediği, taban fiyatlarının S'a göre sabit kaldığı varsayımıyla ;

1989 yılında 19.104 \$ x 2120 TL= 40 trilyon 309 milyar

1990 yılında 19.104 \$ x 2608 TL= 49 trilyon 588 milyar

1991 yılında 19.104 \$ x 4170 TL= 79 trilyon 288 milyar

1992 yılında 19.104 \$ x 8550 TL=162 trilyon 570 milyar

1993 yılında 19.104 \$ x 14000 TL=266 trilyon 196 milyar

1994 yılında 19.104 \$ x 30000 TL=573 trilyon 120 milyar

1995 yılında 19.104 \$ x 59501 TL=1.136 katrilyon 529 mi.

1996 yılında 19.104 \$ x 104000 TL=1.986 katrilyon 816 m

1997 yılında 19.104 \$ x 205000 TL=3.916 katrilyon 320m 1992 yılı programı (TC

Resmi Gazete 31.01.1992 gün ve Mükerrer 21128), s.132

1994 yılı programı (TC Resmi Gazete 30.10.1993 gün ve Mükerrer 21743), s.24

1995 yılı Ekonomi Programı

1996 yılı Ekonomi Programı

Kayıtdışı Ekonominin Boyutları (Hacmi) (trilyon)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997
a) Kayıtdışı işçilikle yapılan üretim	431	743	1.241	2.516	5.059	10.540
b) Kayıtdışı tarımsal üretim	162	266	573	1.136	1.987	3.916
c) Kayıtdışı ticari ve sınai faaliyet	120	129	700	524	571	2.047
Toplam	713	1.138	2.514	4.176	7.617	16.503

1992 yılında 713 trilyon olan kayıtdışı ekonomi işlem hacmi 1993'te 1.1 katrilyonu 1994 yılında 2.5 katrilyonu, 1995 yılında 4.1 katrilyonu, 1996 yılında 7.6 katrilyonu, 1997 yılında ise 16.5 katrilyonu aşma durumundadır.

SONUÇ

1997 yılı Bütçe Kanununa göre, Devlet Bütçesi 6 katrilyon 255 trilyon, 1997 yılı sonunda kayıtdışı ekonominin bütçesi (kayıtdışı faiz ve rant hariç) 16 katrilyon 503 trilyon TL.'dir. 1997 yılı devlet bütçesinde faiz giderleri 3.570 katrilyon, personel giderleri 1.490 katrilyon, yatırım harcamaları için ise 525 trilyon ödenek ayrılması öngörülürken devletin kayıtdışı ekonomiden almadığı/alamadığı vergi 2.828 katrilyondur. Günde 7 trilyon 748 milyar.

Türkiye'de gelir dağılımı ve enflasyon sorununun çözümü kayıtdışı çalışan-çalıştıran nüfusun resmi (kayıtlı) hale getirilmesine ilişkin yol ve yöntemlerin bulunmasına bağlıdır. Çünkü, işsizlik ortamında kayıtdışı işçi çalıştırmak kayıtdışı üretim ve satış yapmak, işsizi teselli edici bir sonuç doğurur. Kayıtdışı satışlar içerisindeki ticari kar da kayıtdışı kaldığından vergilendirilmez ve kayıtdışı kazanç sahibini sebepsiz zenginleştirir. Sonuçta, devlet fakir-millet değil, millet diye ifade edilen kimi üst gelir grupları, kamunun hakkını gasp eder, devlet buna seyirci kalmamalıdır. Bugün artık siyasal destek sağlama toplumda bazı sınıflara çıkar sağlama adına kayıtdışı ekonominin bilinçli ya da bilinçsiz olarak geliştirilmesinin ve kayıt dışı ekonomik yapıların siyasal etkinliklerini arttırmalarının demokrasiye, laik cumhuriyete ve parlamenter sisteme yönelik tehlikeleri açık olarak görülmektedir. Siyasal başarı adına, iktidar olma adına izlenen politikaların, tüm siyaseti ve ülkeyi büyük bir umutsuzluğa, istikrarsızlığa ve güvensizliğe götürdüğü ve ülkeyi kaosa sürüklediği ortadadır.

O halde, "SERBEST PAZAR EKONOMİSİ İÇİNDE ÜRETİMDE VE İSTİHDAMDAMDA ARTIŞ SAĞLAMA" temel ilkesinden de uzaklaşmamak kaydıyla süratle kayıt dışı ekonomiyi küçültücü ekonomik kriterlere dayalı vergi denetimini (ve maliyenin şeffaflığını) gerçekleştirici, kamu vicdanını rahatlatıcı ve devlete güvenici önlemlerin ivedilikle alınması zorunludur, kayıtdışı ekonominin kayıt altına alınmasının da ön şartıdır.

Türkiye'de kayıtdışı ekonominin boyutlarının artması, Devlete veya özel kesime borç veren, yerli ve yabancı kuruluşları da etkilemektedir. Ancak, T.C. Devletin borcuna sadık bir ülke olduğu tarihi tecrübelerle sabittir. T.C. Devleti, Osmanlı borçlarını bile faizi ile birlikte kuruşuna kadar ödemiştir. Yabancı özel sermaye kuruluşlarının Türk Banka Sistemi kanalı ile açmış olduğu krediler de T.C. Devletin teminatı (kefaleti) altındadır. Kayıtdışı ekonomisinin boyutlarının büyüklüğü, Türkiye'nin resmi rakamlarda görülen ekonomik hacminin çok daha büyük olduğunu kanıtlamaktadır. 1997 yılı Bütçe tasarısının-

da, Türkiye'nin 1996 yılı GSMH'sı 14 katrilyon 777 trilyon olarak belirtildiğine göre, 1996 yılı için hesapladığımız kayıtdışı ekonomi hacmi (KEH) (7.617 katrilyon) / GSMH oranı; $7.617/14.777 = \% 51.5$ 'dir. Aynı tasarıda 1997 yılı GSMH'sı 25.360 katrilyon olarak belirtildiğine göre; KEH / GSMH oranı; $16.503/25.360 = \% 65$ 'dir.